

Едуард Щербенко

РЕЦЕПЦІЯ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА ПРИКЛАДІ ПІДРУЧНИКІВ З ПОЛІТОЛОГІЇ)

Анотація. В статті виділяються ключові елементи уявлення про форму політичного в західній традиції політичної думки і досліджується їх наявність в українському політологічному дискурсі.

Постановка проблеми. Після здобуття незалежності перед Україною постало не лише завдання розбудови політичних інститутів, а й створення політичної науки, тобто вироблення мови для опису політичної реальності. Якщо в період перед здобуттям незалежності, в межах спочатку загальносоюзного, потім українського політичного процесу відбувалася поступова легітимація феномена особистої думки в публічному дискурсі, то в нових умовах постало завдання укорінити його в новому ґрунті, яким природно стала західна традиція політичної думки. Її опанування українською політологією і стане предметом розгляду в роботі.

Мета дослідження. Нашим завданням буде виділити ключові елементи уявлення про політику в західній традиції політичної думки і прослідкувати їх наявність в українській політологічній літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження політичної мови в Україні, на жаль, усе ще перебувають на периферії вітчизняної політичної науки. Найбільш ґрунтовними працями у цьому напрямі залишаються монографії О.Гнатюк та Л.Нагорної¹. Проте авторами в них обрані аспекти дослідження політичної мови, цілком відмінні від того, що цікавить тут нас. О.Гнатюк розглядає перебіг українських дискусій про ідентичність на межі ХХ і ХХІ століть, у той час як Л.Нагорна аналізує можливості залучення доробку політичної лінгвістики у вивченні політичної мови.

Основний матеріал і результати досліджень. Ми будемо розглядати процес опанування класичної традиції на матеріалі української навчальної літератури з політології. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, підручник зосереджений на викладі фундаментальних начал, що й становить інтерес для нашого аналізу. По-друге, він завжди пов'язаний з наявним станом академічної літератури; її, так би мовити, «мейнстрімом» (на який і посилаєть-

ся). Хронологічні рамки періоду — 1992–2003 рр., від здобуття незалежності до Помаранчевої революції.

Звертаючись до корпусу навчальних текстів, ми знаходимо тут відтворення традиції, умовно кажучи, від Аристотеля до Вебера, де в основу кладеться елемент автономії: політика трактується як стосунки вільних і рівних громадян щодо самоуправління. В античному світі «політика вважалася сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні»². «На відміну від східних традицій Аристотель підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і панською владою над рабами. Специфіка політичної влади, на його думку, полягала в тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності»³. «Ми, услід за М.Вебером, під політикою розуміємо всі види діяльності із самостійного керівництва»⁴. Схожі формулювання знаходимо і в численних інших випадках⁵.

Далі ми спробуємо показати, що тут відпочатку вводиться певний формальний принцип, який дотримується в усій західній класичній традиції.

У такому полісному децентралізованому устрої, влада розосереджена і *не може бути не поділена*. Коли стосунки між панами і рабами, а також батьками і дітьми (відпочатку нерівних між собою) відділені від стосунків між громадянами, — ці останні лише і є політичними, і в цьому вимірі є принципово рівними. «Права індивідів на здійснення функцій панування і підпорядкування не залежать від їхнього статусу в ієрархії, а визнаються однаковими і рівними для усіх. Основою нової концепції порядку стає ідея ісономії — рівної участі всіх громадян поліса в здійсненні влади»⁶. Характеризуючи сенс реформ Солона, автор відзначає, що це була спроба зрівняти в правах усіх громадян, незалежно від їх походження і майнового стану. Біднота була допущена до участі в народних зборах і суді⁷; «різні форми владних дій і процедур, що раніше становили традиційний привілей і сферу компетенції небагатих обраних — царя-мага, базилевса або знатної родини, вилучаються з їх виняткового ведення і стають турботою кожного громадянина»⁸. Замість *themos*'а, божественного установлення (тлумачення і установлення якого становило привілей правителів і знаті) — постає спільний універсальний закон — *nomos*, нейтральний до кожного індивіда. «Дотримання останнього зумовлюється не силою особистого чи божественного авторитету «згори», а силою вибору більшості «знизу». Закон — *nomos* даний не

від Бога, а вироблений самими людьми внаслідок обговорення і боротьби думок на народних зборах, у судочинстві та інших сферах державної діяльності»⁹.

Ми тут звернемо увагу на два елементарні формальні зв'язки, які вводяться під час опису.

По-перше. Громадянин вступає в громадянські зв'язки лише з громадянином (не паном і рабом); він *потребує* іншого громадянина. Коли я позбавляю іншого громадянського статусу — в ту ж мить втрачаю його сам (і навпаки). Тому за устроєм цієї полісної форми можна бути громадянином *лише спільно з іншим*. Я утверджую себе як громадянина, лише утверджуючи як громадянина іншого. Звідси — *ідея спільного блага*. Це не просто благо, яке є у всіх (тоді воно було б загальним чи загальнопоширеним). Це благо, яке можна мати лише *спільно*.

По-друге. Спілкування вільних і рівних (поліс), за визначенням, означає, що в кожному пункті нашої взаємодії ми виступаємо саме як вільні і рівні. Держава/поліс і є лише форма такого спілкування (в т.ч. у самоуправлінні) між вільними і рівними.

Таким чином, доки є вільні і рівні, які взаємодіють один з одним саме як з вільними і рівними, — є поліс (держава). Ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), — і не можемо сказати «громадяни», не помисливши поліс як форму їх існування. Тобто громадянин тут не є емпірикою, а має розглядатися як конструктивний елемент полісної форми.

Нарешті, відзначимо, що названа форма виступає **продуктивною** формою. Інакше кажучи, ми як громадяни не дорівнюємо собі ж, позбавленим цієї форми взаємодії. Маючи внутрішні закономірності, у застосуванні вона вносить ефекти, неможливі поза її межами.

Далі ми розглянемо принципіві наслідки, що випливають з введення цієї форми.

§1. Спільність (спільне благо)

1.1. Момент спільності відпочатку розкривається через ідею права, політичної справедливості. Ми вже згадували поняття ісономії. В спілкуванні вільних і рівних вільність одного дорівнює вільності іншого; ця рівність у вільному триманні поліса і є *політичною* справедливістю (серед іншого, це означає, що права нікому не надає: воно належить кожному через включеність до форми. «Якщо тепер надати цим справедливим, правовим відно-

синам юридичної форми, цей закон буде правовим»¹⁰. Тобто закон постає як артикуляція певної правової норми (застосування форми права до певного питання), в кожній з яких таким чином відтворюється розосередженість спільноти вільних і рівних.

Звідси політичне правління постає як правління *не людей, а законів*. І там, де відсутня влада закону, за Аристотелем, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою¹¹. «Громадяни політій найбільшою мірою є прихильниками правління закону, а не людей. У цьому і полягає, за Аристотелем, сенс політичного правління. Навіть кращі правителі підвладні почуттям і афектам, а закон — «врівноважений розум» (виділено авт. — Е.Щ.)¹². Так — зрозуміло, чому, за Демокритом, «в державі (як нашому спілкуванні вільних і рівних. — Е.Щ.) представлені спільне благо і справедливість»¹³. Ось що мав на увазі Аристотель, визначаючи її як спілкування заради благого життя.

Це розуміння форми політичного і в подальшому зберігається в класичній традиції. Вже в Новий час Локк, визначивши державу як союз громадян, пише, що «якщо громадянин мав би змогу робити те, що цими законами заборонено, то у нього не було б свободи. Це саме могли б робити й інші громадяни»¹⁴. І йому вторить Монтеск'є: політична свобода не в тому, щоб робити те, що хочеться, а те, що дозволено законами¹⁵. Так само і Кант зазначає, що закон, який вивищує одну частину суспільства над іншою, є протиправним¹⁶ — отже, виводить нас за межі форми політичного. Натомість у межах поліса/держави кожний громадянин повинен мати таку саме можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар — громадянина¹⁷. Таким чином, правовий порядок постає математично строгою моделлю розосередженості форми вільних і рівних, а зовсім не довільним варіантом відносин, що встановлюється тим чи іншим керівництвом за допомогою набору розпоряджень. Щодо останнього трактування вже Цицерон зауважив (і ця його формула регулярно наводиться в досліджуваному корпусі текстів), що якби права встановлювалися повелінням народів, рішенням впливових, перших людей, то існувало б право розбійників.

1.2 Цей момент спільності блага, задля якого існує держава/поліс (ідея, ще раз сформульована римлянами як *res publica*) як родовий елемент політики відтворюється в усіх політичних інститутах. У досліджуваній нами літературі у цьому контексті згадуються, зокрема, загальнонаціональний характер представництва

депутатів (сучасна політико-правова доктрина розглядає депутата як представника всієї нації, а не відповідної території¹⁸); загальнонаціональний характер програм суспільного розвитку, що пропонуються партіями¹⁹; виведення бюрократичного апарату з-під контролю тих чи інших політичних сил з їх політичними уподобаннями²⁰; відкритий публічний характер ЗМІ, що надають трибуну представникам різних суспільних груп для вираження своєї думки, знаходження і об'єднання однодумців²¹ та ін.

Окремо слід назвати тут інститут власності, що має фундаментальне значення. Варто зауважити, що нерідко власність розуміють просто як майно; насправді ж власність передбачає не лише всю складну інфраструктуру господарської кооперації, якою я можу скористатися для отримання зиску з майна, а й неодмінно правовий режим захисту цього процесу: оскільки цей процес постає лише застосуванням усе тієї ж моделі спілкування вільних і рівних до часткової сфери господарства (що й пояснює правовий вимір її регулювання). Захист приватної власності «є захистом індивідуальної свободи, оскільки держава захищає права людини на результати її праці». «Обороняючи приватну власність, держава цим самим визнає за громадянином його власне право на властиві йому фізичні і духовні здібності. І, з другого боку, тільки захищаючи право приватної власності, можна досягнути справедливих відносин у суспільстві, оскільки держава боронить свободу особистості і результати її праці від можливих зазіхань з боку кого б там не було»²².

1.3. Така природа форми спільного блага продукує парадоксальний і неочевидний наслідок: не можна боротися за утвердження будь-якого права, не виборюючи його цим самим для всіх — адже це буде *спільне* благо. Лінкольнівське «я звільнив не лише негра, а й білу людину» — одна з блискучих і точних формул вираження цього зв'язку (те саме можна сказати, наприклад, про феміністичний рух за права жінок і про будь-який інший рух за права (не інтереси)). Впровадження права — це завжди виграш всього суспільства (на відміну від привілеїв). У цьому вимірі кожний політичний рух завжди має устрій «за вашу і нашу свободу», — навіть Маркс, вводячи уявлення про пролетаріат, який, виборюючи незалежність для себе, тим самим домагається свободи для всього суспільства, мислить у межах цієї ж парадигми. Одним з найочевидніших, мабуть, проявів цієї спільності (нерозривності) є інститут захисту прав меншості: він працює «не взираючи на лица»: той, хто був

«на горі» вчора, сьогодні є в опозиції і потребує цього інституту, і навпаки. Виграш усього суспільства полягає в тому, що в суспільстві зберігається захищена альтернатива.

За цією моделлю ми маємо розглядати і компроміс, який недостатньо трактувати, як це часто робиться, шляхом опису, за яким він означає, що кожна зі сторін «задовольняє свої прагнення лише наполовину»²³. Насправді досягненням компромісу ти виграєш волю іншого у підтриманні цього консенсусного цілого — стаєш багатшим на його зусилля в добрій волі, що очевидно перевищує будь-які часткові виграші/програші.

1.4. Нарешті, та сама модель вільних і рівних політичних акторів, як у внутрішній політиці, реалізується і у зовнішніх відносинах (найчастіше тут згадується принцип неподільності безпеки, безпека для себе через безпеку для всіх). *«Загальна безпека і мир в сучасному світі неможливі, якщо існує загроза національній безпеці будь-якої держави. І навпаки: національна безпека окремої держави може бути гарантована лише у разі стабільного мирного розвитку світового співтовариства»*. Тому Україна у своїй зовнішній політиці відстоює принцип «безпека для себе через безпеку для всіх»²⁴ (виділено авт. — Е.Щ.).

Але названий принцип спільності має універсальний характер. Відносини між суверенними державами за природою аналогічні стосункам вільних і рівних громадян. «Принцип суверенної рівності держав відбиває одну з найважливіших ідей сучасного міжнародного права — взаємодію рівноправних держав. Домовлятися можуть тільки рівні»²⁵. І це базується на самій природі цих суверенних акторів. За визначенням Р.Арона, цитованого на цих же сторінках, міжнародні відносини — це відносини між *політичними спільностями*²⁶. Тобто кожний з цих суб'єктів — це поліс, утворений спілкуванням вільних і рівних; і якщо б ми розглядали одну державу як не рівну іншій, це означало б, що ми трактуємо тих, хто створив цю політичну спільноту, як неповноцінних людей.

При цьому визначається, що суверенітет держави у зовнішній політиці «не означає ізолюваності від світового співтовариства, а, навпаки, передбачає рівноправне і активне міжнародне спілкування в інтересах власного народу»²⁷ — той же порядок спілкування вільних і рівних.

Таким чином, розглядаючи момент спільності як формальний елемент політичної форми, як він представлений в аналізованій

літературі, ми фіксуємо наступні принципові пункти: 1) благо, яке можливо мати лише спільно; 2) цей момент відтворюють усі політичні інститути (при цьому він зберігається як для внутрішньої політики, так і в міжнародній); 3) його не можна вводити, не вводячи для всіх.

Перейдемо тепер до наступного елементу форми політичного.

§2. Автономія (політична істота)

Подібно до того, як принцип спільного блага задає «горизонтальну» координацію політики як форми, принцип автономії визначає її «вертикальний» вимір, пов'язуючи нерозривно форму поліса (політичного) — і громадянина як її носія. Як уже зазначалося, ми не можемо сказати «поліс» і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), — і навпаки. Громадянин — це не емпірика, а конструктивний елемент полісної форми.

За відомим принципом римського права, «людина» — це природне явище, тоді як «персона» — термін цивільного права. Тобто у вимірі права з його особливими детермінаціями і дійсними ефектами сам носій цієї форми не дорівнює емпіричній людській істоті; в межах правової форми поняття персони вводиться на певних началах. Так само Аристотель, вибудовуючи теорію політики, розглядає людину як політичну істоту. В цьому сенсі в межах політики розглядаються і можливі *лише політичні істоти*; і так само, як можуть бути неправоздатні індивіди, які не є суб'єктами права і виносяться за межі його розгляду, можна говорити про *неполітикоздатних* індивідів, які не є предметом політичного знання (як ми пам'ятаємо, за межі політичних відносин виводяться стосунки між панами-рабами і батьками-дітьми). В межах політики *політична істота* є вихідним елементом (носієм). Ця різниця подекуди фіксується на сторінках досліджуваної літератури. «Аристотель визначає державу як організацію певної сукупності громадян, достатню для їх самодостатнього існування. Тому під цим кутом зору **первісним елементом держави є не індивід, а громадянин**»²⁸ (виділено нами. — Е.Щ.)

З нерозривності політичної форми і політичної істоти як її носія впливає принцип невідчужуваності прав. Він не означає, що фізично недоступно позбавити індивідів прав; — йдеться про те, що внаслідок позбавлення прав, із зникненням громадян як носіїв форми політичного зникає і сама форма. Отже, грамотно мислячи, ми залишаємося в межах форми політичного лише доки є громадяни.

За цим же ходом думки вводиться право громадян на повстання. Воно відзначене вже у Фоми Аквінського, але найяскравіше сформульовано у регулярно цитованому пасажі Локка, де, сказавши про те, що держава є, по-перше, союзом громадян, а по-друге, передбачає сукупність урядовців, тобто складається з двох угод — суспільної, між громадянами, яка встановлює державу, і урядової, що встановлює владу, Локк пише: «Революція скидає владу, але не знищує державу, а порушення владою правової угоди дає людям право на революцію, але не скасовує державу»²⁹.

Таким чином, громадянин є граничною умовою існування поліса, в кооперації вільних і рівних є носієм політичної форми і там, де відсутні вільні і рівні, можна формально констатувати відсутність політики.

Проте це стосується не лише таких екстремальних випадків (коли очевидніше виступають граничні умови форми). Дія громадянина є автономною інстанцією, яка приводить в дію будь-який суспільний інститут. Це можна показати на будь-якому прикладі — від виборів, які постають вільним волевиявленням дієздатних осіб³⁰ до ринку, що розглядається як спілкування вільних і рівних у господарській сфері: «Ефективне функціонування ринку можливе лише за умови, коли основна частина товаровиробників (підприємств, організацій) мають свободу господарської діяльності й підприємництва. Вони повинні не за наказами, а самостійно визначати, як використовувати те, що їм належить, самостійно вирішувати, що і як виробляти. Вони самі вибирають постачальників сировини, обладнання, напівфабрикатів, зв'язуються зі споживачами, домовляються про ціни. Товаровиробники вільно розпоряджаються своїм прибутком, що залишається після сплати податків»³¹.

Очевидно, якщо жоден громадянин не візьме участі у виборах, інститут виборів не спрацює, якщо жоден громадянин не звертатиметься до суду, не діятиме судова система і т. д. Тобто, щоб політичні інститути *фактично* мали місце, необхідною є воля громадян. Громадянин локалізує дію полісу, певного його інституту в своєму пункті; за висловом цитованого Вольтера³², він діє за силою законів, винесених усіма.

Звідси постає поняття добровільності, через яке визначають усі політичні інститути, створювані громадянами, зокрема громадсько-політичні організації, партії, рухи (цей добровільний статус навіть закріплюється в законі)³³.

При цьому поняття добровільності означає не просто відсутність примусу до вступу до певної організації. Оскільки, як зазначалося, будь-який політичний інститут продукує спільне благо, то коли ми грамотно застосовуємо політичну форму, ми *не можемо не породжувати спільне благо*, і в цьому сенсі добровільність у повному сенсі є **доброю волею**, тобто волею, спрямованою на досягнення добра, яка і породжує його. Це дозволяє відрізнити політичні організації від різного роду фашистських чи кримінальних угруповань, які очевидно не спрямовані на спільне благо (хоча й можуть складатися з людей, що вступили до них без примусу), що без сумніву ставить їх поза межами політичної форми.

Якщо тепер ми надамо загальної форми цьому зв'язку між громадянином і полісом/державою, де громадянин щоразу реалізує полісну форму, ми отримуємо парадоксальний результат: у межах політичної форми воля є формалізованою (це не воля в побутовому розумінні, яка може бути довільно спрямована на будь-який предмет); в межах політичної форми громадянин — це чиста воля до підтримання полісу.

І, нарешті, так само, як принцип спільного блага реалізується в політичній формі рівною мірою всередині суспільства між вільними і рівними громадянами — і в міжнародних відносинах як стосунках політичних спільнот, так принцип автономії знаходить свою реалізацію також у відносинах між політичними спільнотами (хоча це питання менше розглядається в розглядуваній літературі) — що реалізується, зокрема, в ідеї федерації.

Таким чином (підсумовуючи), розглядаючи момент автономії, який поряд з «горизонтальною» координацією політичної форми забезпечує її «вертикальний» вимір, ми зафіксували, що в межах політики вихідним пунктом є громадянин («політична істота»), який не дорівнює емпіричному індивіду (як персона в римському праві — емпіричній людині); з цієї нерозривності випливає принцип невідчужуваності прав, у тому числі право на повстання (або ширше — громадянську незгоду), і принцип добровільності; а також, що цей момент, подібно до моменту спільного блага, реалізується як у внутрішній, так і в міжнародній політиці.

§3. Продуктивність форми політичного

Ми говорили, що в межах політичної форми діють лише політичні істоти (і описували певні її характеристики). Але звідки вони беруться? Очевидно, з дії самої цієї форми. Адже як, наприклад,

колесо має унікальні ефекти, і нам відомі культури, які не знали колеса й були позбавлені цих ефектів, так само, якщо вилучити з життя суспільства політичні інститути з реалізованою в них формою розосередженості влади вільних і рівних — зникнуть і ті ефекти (зокрема, спільного блага і автономії), які були відзначені як атрибутивні для неї. Таким чином, саме політична форма, коли її на практиці задіюють люди, робить їх громадянами.

Це можна показати на прикладі бурхливого розвитку політичної сфери в XIX–XX ст. За появою масових рухів, масових партій, загального виборчого права ми побачимо численні форми емансипації: те, що називалося «робітничим» питанням, «селянським» питанням, «жіночим» питанням і т. д. Набуття прав тими, хто їх не мав і був безправним, означає постановня нових точок відповідальності, нових вільних і рівних. *Практикування політики породжує вільних і рівних.* (Практикування політики водночас породжує й нові ефекти спільного блага, в тому числі у вигляді нових прав і нових інститутів для їх реалізації). Таким чином, політика постає як сфера розширення людської свободи у нашій кооперації.

Так відбувалося і від самого початку, з моменту появи феномена полісу: «Тепер уже міські будівлі концентруються не навколо царських палаців, а біля міської площі (агори) — там, де відбувалися вибори, де обговорювалися спільні політичні проблеми. З того часу, коли місто починає орієнтуватися на громадську площу як на центр рішень, центр публічного життя, воно стає полісом»³⁴.

Отже, політика постає як продуктивна форма, що трансформує наявні інститути, надаючи їм нової природи. Найчастіше тут згадують про зміну характеру партій, які були відомі з часів античності, але являли собою групи прибічників тих чи інших часткових інтересів (чому викликали засудження ще на межі XVIII–XIX ст., зокрема з боку Руссо і Вашингтона, коли в «партійному дусі» бачили загрозу цілісності держави); з поширенням же виборчих прав на щораз ширше коло носіїв вони стали перетворюватися на загальнонаціональні інститути. «Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX століття одночасно з еволюцією виборчого права в напрямі до утвердження прямих, рівних, загальних виборів при таємному голосуванні»³⁵. «Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових родин або популярних лідерів протягом багатьох століть утворювало характерну, сутнісну рису політичної історії.

Але такі організації, які ми називаємо партіями, виникли в Європі та США не раніше початку ХІХ століття»³⁶.

Узагальнюючи, можна сказати, що це стосується всіх інститутів, і нації як такої, коли вона народжується з численних етнічних, конфесійних, станових спільнот з їхніми корпоративними інтересами, саме через введення нових загальнонаціональних інститутів — від національних партій до національної культури, в кооперації застосовуючи які, представники цих спільнот поступово стають *громадянами цієї нації*. «У Західній Європі й Північній Америці формування системи представницької демократії, як відомо, базувалося на розчиненні в єдиній національно-громадянській спільноті партикуляризмів станово-общинного типу, внаслідок чого постала не лише національно незалежна, а й національно консолідована держава, яка уніфікувала людність за принципом загального громадського зв'язку в юридичному, економічному, культурному й комунікативному відношенні»³⁷.

Таким чином, політична форма трансформує водночас інститути (роблячи їх з корпоративних політичними, тобто такими, що продукують спільне благо) і людей, що стають громадянами (вище йшлося про зміну природу волі в політичній формі).^{*} Політика, розглянута за своєю формою, продукує лише спільне благо і свободу.

§4. Межі політичної форми

У ході нашого викладу ми бачили, що автономні зусилля громадян виступають граничною умовою існування всіх політичних інститутів. Таким чином, поряд з внутрішніми обмеженнями політичної форми (моменти спільного блага й автономії) — у неї є й інший обмежувач, умовно кажучи, емпіричний: чи реалізують її конкретні індивіди, ставши при цьому громадянами. Це вирішується лише експериментально, тут і тепер, це неможливо гарантувати (так само, як неможливо спрогнозувати, чи дослухаюся

^{*} Зауважимо принагідно, що завдяки політичній формі народжуються нові феномени в сфері моралі: помимо здавна відомої мужності з'являється *громадянська мужність*, окрім все такої ж принципової речі, як честь — *громадянська честь*, як новий вимір совісті — *громадянська совість* і т.д. Отже, завдяки політичній формі народжується цілий світ нових почуттів і мотивів (зрозуміло, що людина може бути мужньою на полі бою і дитиною в громадянських справах). Таким чином, політика виявляється складовою цивілізації як вивищення людини над самою собою.

я до своєї совісті *в цей конкретний момент*). Можна назвати названий обмежувач емпіричним моментом політичної форми — оскільки без цієї підстави руйнується вся будівля політичного.

У літературі неодноразово відзначається цей наріжний характер політичної активності громадян. Політика не може існувати без залучення людей, вона «не тільки здійснюється для потреб людей, але й робиться ними»³⁸. «Конституції діють доти, доки люди хочуть, щоб вони діяли»³⁹. «Пересадити демократичні досягнення неможливо. Вони мають бути не «даровані», а «досягнені самостійним розвитком свого суспільства»⁴⁰ і т. д.

Це розуміння активності, очевидно, також укорінено в традиції. «Вічний мир не наступить сам собою, тільки практична діяльність людей може стати міцною основою державних реформ, спрямованих на створення умов для вічного миру», — цитує підручник Канта⁴¹. «Необхідно, щоб про збереження свободи піклувалися всі, — писав Карл Ясперс, — тому що свобода — найдорогоцінніше благо, вона ніколи не приходить сама, не зберігається автоматично. Зберегти свободу можна лише там, де вона усвідомлена і де відчувається відповідальність за неї»⁴².

Згаданий емпіричний момент накладає обмеження не лише на існування в суспільстві політичних реалій (як інститутів) але і на самі наші можливості мислити політику. Оскільки саме політична форма породжує в нас громадян, а вона потребує своєї автономної дії (щоб спрацював інститут виборів, я маю взяти участь у виборах і т. п.), то, коли я не маю досвіду застосування політичних форм, у мені не народжується громадянин, я не знаю, що таке бути вільним і рівним (у тому числі не здатний бачити іншого як співгромадянина) і весь світ політичного закритий від мене. Я не можу помислити *не слово «політика»*, а *саму цю форму розосередження вільних і рівних*.

Це обмеження поширюється і на можливість у суспільстві інституту політичної думки. Справа не лише в тому, що умовою розвитку думки є вільні комунікації у відкритому суспільстві, без чого неможлива інтелектуальна кооперація (в закритому ж суспільстві уряд обмежує або перебиває ці комунікації, руйнуючи ці умови). Стан, коли в суспільстві відсутні вільні і рівні, які народжуються, лише практикуючи політичні інститути, означає відсутність **предмета** політичної думки. Мислити без предмета не можна, можна лише імітувати мислення. Така імітація і заступає місце політичної думки.

Натомість в умовах, коли політична форма інтенсивно практикується, виникають нові політичні інститути, — розвивається і політична думка, що підтверджує просте емпіричне спостереження: з появою грецьких полісів народжується думка Платона і Аристотеля, досвід італійських міст-комун артикулює думка Макіавеллі. І далі: новочасна Англія — Гоббс, Локк, Монтеск'є, народження США — «Федераліст» і Токвіль, розвиток Німеччини межі XIX–XX століть — Вебер; нарешті, бурхливий розвиток політичних інститутів США в минулому столітті дав їм і лідерство в царині політичної науки.

Тобто цей зв'язок практики і феномена політичної думки фіксується від моменту народження цієї реальності: «Полісний суверенітет поширювався на всю територію полісу й передбачав для кожного громадянина можливість та обов'язок брати участь у вирішенні державних справ. *Наявність особливої діяльності, пов'язаної з участю людей в управлінні полісом, зумовила необхідність визначення її певним поняттям.* Термін «політика» і став таким ключовим поняттям в однойменному трактаті Аристотеля про державу, правління і уряд»⁴³ (виділено нами. — Е.Щ.) Тобто з особливої безпрецедентної *реальності* (аналогів якої ми не знайдемо в Єгипті, Індії чи Китаї) постає і саме її поняття.

В аналізованому корпусі текстів відзначаються обидва зазначені аспекти зв'язку політичної думки з практикою (і як особистої можливості, і як інституту політичної думки). «Політична свідомість виникає і функціонує у процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми, соціальними спільнотами політичного буття»⁴⁴. «Політична свідомість виникає, виробляється, формується в процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми такої особливої форми соціальної культури суспільства, як політика. Діяльність з «предметами» політики, участь у владних відносинах обумовлює структуру політичної свідомості»⁴⁵. «В країнах, де відсутня демократія, неможливе існування політології»⁴⁶. «Як уже наголошувалося в попередній лекції, високі злети і досягнення в розвитку політичної думки України завжди були тісно пов'язані з періодами визвольних змагань і політичної активності української нації»⁴⁷. Таким чином, і цей момент також представлений у розглядуваній літературі.

Висновки

У нашому аналізі ми реконструювали уявлення про форму політичного, наявне в західній традиції політичної думки, в межах яко-

го вона задається двома моментами: формальним і емпіричним. Емпіричний визначає саму можливість політичних реалій і мислення про них, формальний же поділяється на моменти спільного блага і автономії. В ході розгляду ми констатували відтворення всіх цих ключових елементів в корпусі навчальних текстів української політології, який відтворює поточний стан політичної науки в Україні. З огляду на це можна оцінити рецепцію елементів західної політичної традиції в українському політичному дискурсі як успішну.

¹ Гнатюк, Оля. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Авторизований переклад з польської. — Київ: Критика, 2005. — 528 с.; Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, — 2005.

² Політологія. Курс лекцій: Навч. посібник / Дзюбка І. С., Панібудьласка В. Ф., Шемшученко Ю. С. та ін. / За заг. ред. І. С. Дзюбка. — К.: Вища шк., 1993. — С. 44–45.

³ Новаков А.С., Новакова Е.В. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. — Луганск: ЛСХИ, 1993. — С. 18.

⁴ Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова — Харків: Фоліо, 1998. — С. 12.

⁵ Див. напр.: Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів / Кухта Б., Романюк А., Поліщук М., Старецька Л. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 190; Політологія. Наука о политике: Учебник. — К., Харків, 1998. — С. 92; Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю.І.Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В.І.Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002. — С. 9; т.д.

⁶ Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. Політологія: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — Харків: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 53–54.

⁷ Швидак О.М. Політологія. — К., 1997. — С. 112.

⁸ Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова... — С. 40.

⁹ Там само. — С. 41.

¹⁰ Основи політології. Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова. — Харків: Основа, 1993. — С. 169.

¹¹ Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство; Книга друга: Держава і суспільство/ Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я. — К.: Ельга — Н, Ніка-Центр, 2000. — С. 375.

¹² Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник. — Суми: Видавництво «Університетська книга», 2001. — С. 56.

¹³ Див.: Там само. — С. 48.

¹⁴ Див.: Політологія: Навч. посібник. — К.: Вища шк. / Кучерявий І.Т., Гошовський М.М., Лещенко Л.Ю. та ін. За ред. І.Т.Кучерявого. — Вид. 2-ге, перероб. і допов. — 1998. — С. 299.

¹⁵ Див.: Політологія: історія та методологія. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 44.

¹⁶ Див.: Політологія: Конспект лекцій з курсу/ Шахтін А.Д., Лойко Л.І., Фесенко В.В. та ін. — Харків: ХІПІ, 1993. — С. 39.

¹⁷ Див.: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство; Книга друга: Держава і суспільство / Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я. — К.: Ельга — Н, Ніка-Центр, 2000. — С. 375.

¹⁸ Мирончук В.Д., Храмов В.О. Основы политологии: Курс лекций. — К.: МАУП, 2000. — С. 204.

¹⁹ Політологія: Підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України / За заг.ред.В.Ф.Смолянюка. — 1-е вид. — Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. — С. 137.

²⁰ Там само. — С. 90–91.

²¹ Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Конспект лекцій. Навч. посіб. для студентів вищ.закладів освіти України. — К.: «Каравелла», 1999. — С. 126.

²² Основы политологии. Курс лекций: Навч. посібник для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова... — С. 161. Про зв'язок власності і свободи див.також: Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ Панов М.І. (керівник авт.колективу), Герасіна Л.М., Осипова Н.П. та ін. — К., Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. — С. 170; Політологія: історія та методологія. — К.: Здоров'я, 2000. — С. 310, 311–312.

²³ Шейко С. В., Кравченко П.А., Фомічова З.К. Політологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. — К.: ГЕНЕЗА, 2000. — С. 247.

²⁴ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 568. Див. також: Політологія: підручник для курсантів вищих військових... — С. 305; Политология. Наука о политике: Учебник... — С. 607; Політологія: історія та методологія... — С. 560–562 та ін.

²⁵ Шейко С. В. Цит.тв. — С. 280.

²⁶ Див.: Политология. Наука о политике: Учебник... — С. 616.

²⁷ Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 554.

²⁸ Холод В.В. Вказ. праця. — С. 54.

²⁹ Див.: Основы политологии: Навч. посібник / Кол.авторів: Харків. держ. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. — Харків, 2000. — С. 70; Холод В.В. Цит.тв. — С. 94; Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ Панов М.І. (керівник авт.колективу)... — С. 34 та ін.

³⁰ Кузь О.М., Вихрова В.І., Жеребятнікова І.В. Політологія: Навч. посіб. для самостійного вивчення дисципліни. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 311.

³¹ Брегеда А.Ю. Основы политологии: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 1997. — С. 169.

³² Див.: Основи політології. Курс лекцій: Навч. посіб. — Х.: ХДТУСГ, 1996. — С. 21.

³³ Див.: Політологія: матеріали к лекціям (для студентів всіх спец-й) / Сост.: А.М.Черныш, Т.Г.Меловарова, Д.П.Кавка и др. — Запорожье: ЗІУ, 1993. — С. 65, 71; Політологія: Конспект лекцій / За заг.ред. В.І.Астахової. — Х.: ХГП «НУА», 1996. — С. 68; Основи політології: Навч. посіб. / Кол.авторів: Харків.держ.аграр.ун-т ім. В.В.Докучаєва... — С. 74.

³⁴ Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б.Кухти. Ч.1... — С. 23.

³⁵ Піча В.М., Хома Н.М. Цит. тв. — С. 83.

³⁶ Мирончук В.Д., Храмов В.О. Цит. тв. — С. 227.

³⁷ Політологія: Навч.посіб. для вузів / Упоряд. та ред. М.Сазонова... — С. 718.

³⁸ Тексти лекцій з курсу політології. Вип.ІІ, ІІІ, ІV / Укл. Н.Ю.Іванова, А.Г.Затуренський, Л.Н.Кравченко та ін. — К.: КДЕУ, 1993. — С. 8.

³⁹ Холод В.В. Вказ. праця — С. 153.

⁴⁰ Основи політології. Курс лекцій: Навч. посібник для вузів / Сазонов М., Решетняк Б., Авксентьев О. та ін. За ред. М.Сазонова... — С. 131.

⁴¹ Див.: Новаков А.С., Новакова Е.В. Цит.тв. — С. 28.

⁴² Матвеев С. А., Буланенко Л.С., Михеев С. А. Політологія: Учебное пособие. — Х.: «Одиссей», 2003. — С. 4.

⁴³ Холод В.В. Вказ. праця — С. 7.

⁴⁴ Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / Дзюбка І. С., Панібудьласка В. Ф., Шемшученко Ю. С. та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка... — С. 172.

⁴⁵ Політологія: Навч.посібник. — К.: Вища шк. / Кучерявий І.Т., Гопшовський М.М., Лещенко Л.Ю. та ін.; За ред. І.Т.Кучерявого... — С. 348.

⁴⁶ Сергієнко Ю.Г. Політологія: Навч. посіб. — Алчевськ: ДГМІ, 2000. — С. 5.

⁴⁷ Основи політології: Конспект лекцій для студ-в усіх спец-й / Гетьманчук М.Г., Карпінський І.Ю., Климанська Л.Д., Колодій А.Ф., Харченко В.І., Шахов О.О. Част. І. — Л.: Львівська політехніка, 1994. — С. 79. Див. також: Політологія. Книга перша: Політика і суспільство... — С. 245; Політологія: історія та методологія... — С. 8; Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: МАУП, 2000. — С. 55.

Сергій Щедров

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасна політична наука в Україні приділяє достатньо велику увагу вивченню політичних еліт. І це зрозуміло, адже процеси політичної модернізації та демократизації набули незворотного розвитку, тому їй необхідні системні дослідження нової політичної